

Co dělat za obzorem totalitarismu

Srovnávání nacismu a komunismu představuje lákavé téma pro čtenáře a velmi obtížné téma pro historiky. Když v osmdesátých letech historik a filosof Ernst Nolte postavil sovětské gulagy do pozice předchůdců koncentračních táborů a zpochybnil tak historickou jedinečnost holocaustu, zahájil dlouhou, mnohdy emotivní, především však stále aktuální polemiku. Jejím plodem je i kniha *Za obzor totalitarismu*.

KAMIL ČINÁTL

Soubor devíti srovnávacích esejů nazvaný *Za obzor totalitarismu* s podtitulem *Srovnání stalinismu a nacismu* (Beyond Totalitarianism. Stalinism And Nazism Compared, 2008) zachycuje téměř aktuální stav historiografického výzkumu. Nejedná se o vzájemně nesourodé texty, ale o výstup metodologicky promyšleného dlouhodobého projektu, do něž byli již od roku 2002 zapojeni významní specialisté na moderní německé a ruské dějiny především ze Spojených států a Německa, ale též z Austrálie, Švýcarska, Kanady, Francie a Velké Británie.

Jak vyprávět dějiny

S většinou z těchto historiků se může český čtenář seznámit v překladu vůbec poprvé. To se týká hned spolueditorky publikace Sheily Fitzpatrickové. Tato profesorka moderních ruských dějin na University of Chicago, která napsala celou řadu publikací o stalinském Rusku, patří k historikům, již kromě rozsáhlých faktografických znalostí disponují i konceptuálními dovednostmi a nebojí se je aplikovat. Příklon k metodologickým otázkám, vymezení se vůči výkladovým stereotypům a snaha o formulaci nových, badatelsky produktivních otázek a problémů ostatně charakterizuje celý tým. Český čtenář si nosnou historiografickou produkci stále spojuje především s monografiemi a ke kolektivně koncipovaným publikacím, byť i u nás vycházejí stále častěji, může cítit jistou averzi. V kontextu tuzemské historiografie je to pochopitelné, neboť zde je řada takzvaných kolektivních monografií mnohdy šitá horkou jehlou a drží pohromadě jen silou institucionální, méně již autorské vůle. Naopak kniha *Za obzor totalitarismu* v tomto ohledu představuje téměř modelový příklad kvalitně promyšlené a metodologicky soudržné práce, kde se pluralita autorského týmu naopak stává předností. Již kvůli této inspiraci jí stojí za to číst.

Úvodní text, objasňující badatelské záměry širšího autorského týmu, sestavil s příspěvím Sheily Fitzpatrickové druhý z editorů, profesor německých a evropských dějin na téže univerzitě Michael Geyer. Jak naznačuje už název knihy, jde o srovnávací studium nacismu a stalinismu, s důrazem na třicátá a čtyřicátá léta. Toto studium se nese ve znamení kritiky teorie totalitarismu, což je poměrně živé téma i v českém prostředí, ovšem již letmý pohled do knihy naznačuje posun v zaměření této kritiky. U nás se někteří historici soudobých dějin vymezují vůči teorii totalitarismu jako jednostranně zaměřené metodologii, jež redukuje složitou sociální realitu doby na mechanismy moci a ovládnutí a navíc vnášejí do historiografické práce nežádoucí etickou perspektivu. Historik Michal Pullmann v této souvislosti hovoří o „totalitněhistorickém vyprávění“. Obava z reprodukce politických mýtů a ideologizace minulosti pak vede řadu historiků k tomu, že se výrazům „totalita“, „totalitní“ a vůbec kvalitativnímu hodnocení minulosti vyhýbají jako čert kříži. Tento útek před ideologickými koncepty a reprodukcí velkých vyprávění však není vždy vyvážen odpovídající metodologickou silou, a mnohdy tak ústí v prostě pozitivistickou historiografii, jež může mít klidně moderní podobu sociálních dějin, studia každodennosti či orální historie.

Zmiňovaný autorský tým oproti tomu vstupuje „za obzor totalitarismu“ s pozitivní otázkou „co dělat?“ – jak komparovat, vyprávět, interpretovat a analyzovat s vědomím principiální problematičnosti takové práce. Deklaruje snahu překročit omezující horizont jednotlivých národních historiografií a empirického bádání, který zavládl v evropské historiografii soudobých dějin po kritice velkých vyprávění a generalizujících teorií. Zkostnatělé koncepty totalitarismu, jež často předem determinovaly badatelskou perspektivu mnoha historiků, a přitom nedokázaly historickou realitu otevřít

porozumění, chtějí autoři nahradit alternativní metodologií, jež by efektivně sloužila konkrétním otázkám a badatelským cílům.

Srovnávací a transnacionální studia jsou dnes nicméně vůči často abstraktnímu teoretizování v rámci konceptu totalitarismu definována jako „skutečně historické“ promyšlení nacismu a stalinismu. Zde autorský tým naráží na výrazný posun v badatelské situaci, k němuž došlo v posledních desetiletích díky zpřístupnění bývalých sovětských archivů a následné publikaci množství nových historiografických prací především o dějinách stalinského Ruska. To ovšem neznamená nutnou rezignaci na funkční teorii a pád do (řekněme syntetizujícího či nadnárodního) pozitivismu. Právě naopak: empirický výzkum musí dle autorů přerůst v novou konceptualizaci, v novou odvahu interpretovat. V tomto ohledu zúčastnění odborníci otevřeně přiznávají, že srovnávací studium není hodnotově neutrální a že souvisí s emocemi a etikou.

Z perspektivy lidského jednání

Výše zmíněná metodologická otázka „co dělat?“ samozřejmě splývá s otázkou „co srovnávat?“. Výběr témat je pro komparativní studium vždy určující. Podle témat lze zaměření knihy charakterizovat jako odklon od analýzy ideologie ke studiu sociální praxe, byť s vědomím jejich vzájemného provázání. Jednotlivé eseje, zpracovávané vždy dvěma historiky, jsou rozčleněny do čtyř rámcových kapitol, v nichž se autoři zabývají „způsoby vládnutí, způsoby násilí, způsoby formování společnosti a způsoby, jakými docházelo k interakci mezi oběma režimy a jakými si vytvářely obraz toho druhého“.

Hned v první kapitole demonstrovají David L. Hoffmann a Annette F. Timmová odklon od konceptu totalitarismu, když v rámci reflexe společenských mechanismů ovládnutí srovnávají reprodukční politiku, genderové role a sexualitu. Občané sovětského Ruska i nacistického Německa byli vedeni k tomu, aby se v těchto otázkách podřizovali zájmům státu. Autoři vnímají reprodukční politiku nejen jako státem řízenou „výrobu dětí“, ale též jako prosazování odpovídajícího ideálu rodiny, jenž má směřovat k posílení národní soudržnosti. Komparace se zaměřuje na prostor mezi konkrétní sociální praxí a shora stanoveným předpisem reprodukce a sexualit. A jelikož nesrovnává jen odpovídající ideologické koncepty nacismu a stalinismu, ale i sociální realitu, nabízí závěry v jemnějším rozlišení, než bylo zvykem v komparacích v rámci teorie totalitarismu. Podle Hoffmanna a Timmové nacisté zdůvodňovali změny v chování lidí odkazem na „vidinu kvazimystického a rasově čistého věčného národního celku“, zatímco Sověti se „přímočaře zaměřovali na zmnožení pracovní síly a na cílené budování socialismu“.

Orientace na perspektivu lidského jednání uvolňuje srovnání ze zajetí polarizovaných soudů ve směru otázek, kdo byl horší, kdo se čeho dopustil jako první a podobně. Otevírá se tak prostor pro hlubší reflexi specifík jednotlivých společností – jak mohou naznačit kupříkladu problémové otázky, jež si v úvodu svého eseje věnovaného státně organizovanému násilí vytkli Christian Gerlach a Nicolas Werth: „Jaké zájmy a postoje k tomuto násilí vedly? Jak hluboko do něj byly zapojeny institucionální struktury? Jaké metody násilí se používaly a v jakém rozsahu? Jakou roli sehrávala v tomto procesu veřejnost a do jaké míry vůči němu projevovala souhlas či nesouhlas? Jak silně se na násilí projevovaly ‚iniciativy zdola‘ či místní podněty?“ Možné odpovědi na takto formulované otázky se viditelně míjejí s případnou reprodukcí politicky podbarvených diskusí o míře historické viny nacismu a komunismu. Smyslem analýzy

není povrchní vymezení rozdílů a podobností, ale porozumění podstatě a účelu extrémního násilí, které oba režimy využívaly a na němž se podílely i obě společnosti.

Zachytit proces vyjednávání

Od reflexe sociálních mechanismů vládnutí a participace občanů na státem organizovaném násilí se pozornost autorů přesouvá k problematice sociálních konstrukcí identity. Zde autoři opět překračují povětšinou popisný charakter dosavadního bádání důrazem na schopnost daných sociálních kategorií vytvářet společenskou realitu. Christopher R. Browning a Lewis H. Siegelbaum srovnávají nacistické a stalinské mechanismy sociálního začlenění nebo naopak vyloučení občanů a určující parametry odpovídajícího modelu socializace. Esej překračuje popisné rozlišení (zde rasa, tam třída) a soustřeďuje pozornost na dynamiku socializace a odpovídající proměny „vyjednaných“ identit. Dle autorů v sovětském Rusku postupně sílil mechanismus znovuzачlenění, který na rozdíl od přísně biopolitických kritérií nacismu důsledky vyloučení ze společnosti omezoval, v nacistické společnosti však byl počet sociálně vyloučených výrazně nižší. Browning a Siegelbaum přitom zdůrazňují naprostou odlišnost funkce a způsobu využití státem konstruovaných identit. Oba režimy sice násilím určovaly identitu lidí, ale kulturní kontexty a především historické důsledky těchto snah byly odlišné.

Sovětské Rusko se od třídění příslušnosti přesunulo ke složitějším formám identifikace, kdy důležitou roli hrály rozdíly mezi národnostmi. Válka a sdílený obraz vnějšího nepřítele pak uvolnily prostor pro širší identifikaci s režimem a po roce 1953 i postupný odklon od stalinského modelu společnosti, došlo tedy k pozvolnému uvolnění. Nacistický model národního společenství země a krve, který dle autorů odrážel spíše subjektivní potřeby určování identity ve vykořeněné moderní společnosti než objektivní potřeby státu, radikálně proměnila právě válka se sovětským Ruskem. Ve srovnání se stalinským „velkým terorem“ z konce třicátých let se původně relativně „nekrvavá“ nacistická revoluce v tvrdé realitě východní války radikalizovala (autoři hovoří o socializaci formou bojového společenství), což na úrovni sociální praxe úzce souviselo s účastí vojáků Wehrmachtu na extrémních podobách násilí. Vojenské porážky tento konstrukt identity dále transformovaly v sebezničující společenství svázané osudem, tedy bojem až do úplného zániku. V této nesouběžnosti obou režimů se skrývá další z polemik s konceptem totalitarismu, který obecně předpokládá postupnou radikalizaci totalitní moci až k sebezničení.

Navazující eseje Sheily Fitzpatrickové a historického antropologa, zástupce dějin každodennosti Alfa Lüdtkeho, v němž se autoři zaměřují na utváření a rozpad sociálních vazeb v nacismu a stalinismu, dobře demonstrovají odklon od dichotomických závěrů, jež historikům vnucovala teorie totalitarismu. Tentokrát z perspektivy každodennosti zde opět sledujeme socializační mechanismy začlenění a vyloučení. Ukazuje se, že tato praxe nezáměrně vytvářela opoziční skupiny a nezávislé sociální sítě, zároveň však vedla také k destrukci sociálních vztahů (stalinský tlak na rodinu v duchu legendy Pavlíka Morozova). Autoři se snaží dynamicky zachytit vnitřní sociabilitu jedinců a vnímají procesy začlenění i vyloučení s ohledem na jejich „vnitřní tvář“, na emocionální náboj socializace, schopnost sebeaktivace jedince, což z obecnější perspektivy vyznívá rozporuplně. Socializační procesy mají v stalinismu i v nacismu vždy svou sociálně destruktivní a produktivní tvář – skrze vyloučení a likvidaci jedněch se upevňovala sociální identita druhých.

Knižní studie nacismu a stalinismu

Obdobný analytický odstup by mohl z pochopitelných důvodů pohoršit pamětníky represí, neboť není dostatečně empatický vůči jejich utrpení a rezignuje na kategorický etický soud, zhodnocuje se však ve vztahu k porozumění dynamice sociálních procesů a v osvětlení sociálně patologických jevů, jež vyčleňování a začleňování v stalinismu i nacismu doprovázely. Teorie totalitarismu vycházela z modelu institucionalizované moci, jež proniká do společnosti shora, a jedinec se tak pod deformujícím tlakem moci ocitá v mezích situací. Trojice esejů věnovaných procesu socializace nabízí odlišný model, založený na dialektickém vztahu mezi mocí jakožto diskursivním konstruktem sociální a konkrétní sociální praxí. Původně pouze shora přiřpsaná identita se v dynamickém rámci společenského dění stává přijatou skutečností. Nejde ji tedy jen prostě popsat, historik musí zachytit proces „vyjednávání“ mezi občany a mocí, zachytit jednání konkrétních aktérů v dynamické komplementaritě osobní a sociální identity, v pluralitě individuálních a společenských zájmů. Napříč celou knihou vede tato perspektiva k zdůraznění významu války jako zásadního katalyzátoru těchto socializačních procesů.

Obraz nepřítele

Dva eseje ze závěrečné kapitoly nabízejí posun od komparativní k transnacionální historii. Opět se jedná o snahu po překonání totalitárního paradigmatu, tentokrát zaměřenou na reflexi vnímání toho druhého – nacistické obrazy Ruska a sovětské obrazy Německa. Komparace nacismu a komunismu se v minulosti, zejména v době studené války, často používaly k ospravedlnění různých politických akcí či intervencí třetí strany (zvláště USA), obrazy totality očisťovaly od vlastních vin, sloužily jako apologie „zdravé“ společnosti. Autoři vycházejí z toho, že takto obnažený model mechanismů zneužívajících obrazy „totalitního zla“ k mobilizaci společnosti a legitimaci sebe sama již nebude možné dále reprodukovat. Tento směr výzkumu se ukazuje jako produktivní i v jiném ohledu, Mark Edele a Michael Geyer v eseji věnované nacisticko-sovětské válce osvětlují destruktivní sílu obrazů druhého v souvislosti s příklonem vojáků obou stran k extrémním podobám násilí. Pojem „totalita“ v těchto souvislostech pozvolna ztrácí dichotomický rozměr (nacismus versus stalinismus), neboť právě válka v letech 1941 až 1945 představuje komplementární model totalitní praxe, v němž dochází k vzájemné interakci obou

stran – nepřátelství funguje jako forma komunikace. Díky mobilizaci za pomoci obrazu druhého jednotlivé strany stále výrazněji přejímají rysy nepřítele. Odtud vede cesta třeba k reflexi zprostředkující mediality a k závěrům Kateriny Clarkové a Karla Schlögela o stalinické kultuře textu a nacistické kultuře mluveného slova a vizuality.

Knihy je zajímavá i tím, že komparující dvojice historiků obnažují v dílčích poznámkách proces promýšlení nacismu a stalinismu. V úvodu tuto sebereflexi psaní o dějinách výstižně charakterizuje Michael Geyer v souvislosti s esejem, který věnovali politickému uspořádání nacismu a stalinismu Yoram Gortitzki a Hans Mommsen: „Sledovat jejich úsilí o nalezení společného úhlu pohledu, který by umožňoval interpretaci jejich vlastních témat při zachování komparativní perspektivy, bylo samo o sobě fascinujícím zážitkem.“ Tato sebereflexe je průběžná, autoři stále poukazují na svá metodologická východiska, vymezují se vůči starším konceptům, neskrývají konstruktivní charakter své práce. Tento postup má své epistemologické předpoklady, psaní dějin není představeno jako samozřejmé odkrývání faktů, ale jako vytváření možných historických světů. Historik píše jak o minulosti, tak o metodě

– o tom, co dělá. Psaní dějin tak není zasazeno do vzduchoprázdna, ale autoři reflektují místo, z něž dějiny píšou. Obdobná historiografická kultura není v českém prostředí běžná, i v tomto ohledu tedy lze přeloženou knihu vnímat jako inspirativní příklad, jak dělat historiografii (post)moderně, aniž bychom museli reprodukovat řadu zažitých klišé, bagatelizovat teorii a hájit metodologické vzduchoprázdno kolem vlastního psaní.

Ironická mozaika

Sborník *Za obzor totalitarismu* nenabízí odpovědi na jednoduché otázky. Nevypráví uceleně o nacismu a komunismu, jak je tomu v historiografii, přinejmenším té popularizující, povětšinou zvykem. Není komponován chronologicky, ani s ohledem na kauzalitu historických událostí. Kompozice empirického materiálu je namísto toho podřízena argumentační logice srovnávacích otázek, odpovídající sestavě epistemologických funkčních pojmů, které minulost otevírají jako problém k promýšlení a porozumění. V jednotlivých esejích přitom vládne vzácná vyváženost mezi empirickými daty a jejich interpretací. Autoři předem deklarují možnou omezenost svých interpretačních závěrů. Spíše než zdvojený obraz nacismu a stalinismu kniha nabízí roztržitěnou mozaiku (odpovídající početnému týmu autorů) a vzájemné zrcadlení. Publikace nevyovídá primárně o dějinách ve smyslu toho, jak to skutečně bylo, ale spíše o referenčním rámci, v němž minulost nabývá kulturních významů – tedy o samotném aktu promýšlení a psaní dějin.

Vyvstává samozřejmě otázka, komu je taková kniha určena, koho zklame a koho potěší. Pro běžného čtenáře s laickým zájmem o moderní historii, který mnohdy sáhne i po odborné historiografii, bude z výše uvedených důvodů kniha pravděpodobně představovat zklamání. Nenabízí totiž příběh nacistických a stalinistických represí, nevypráví o dobru a zlu a neodsuzeje kategoricky zločinné ideologie. Navíc je díky explicitně odhalené pozici, z níž historik promýšlí možný význam dějin a kriticky reflektuje svou metodu, nemístně ironická. Úctyhodný překladatelský počín Jakuba Rákosníka a Jana Mervarta (byť bohužel poznamenaný dílčími nedostatky v konečné úpravě textu) tak nejspíše zaujme studenty historie, jednotlivé eseje by však mohli ocenit také učitelé dějepisu a v ideálním případě i politici, kteří čelí problémům srovnatelnosti zločinů nacismu a komunismu. Nejlépe by však – jako průvodce za vytužený obzor totalitarismu – publikace mohla posloužit historikům, kteří zabloudili v říši empirie či se v její rozlehlosti skrývají před nebezpečím hodnocení minulosti. Tato kniha demonstruje, že hodnocení nemusí být nutně v zajetí jednoduchých soudů a že patří k nutným předpokladům vědeckosti historiografie.

Autor je historik.

Sheila Fitzpatricková, Michael Geyer (eds.):
Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu. Přeložili Jakub Rákosník a Jan Mervart. Academia, Praha 2012, 688 stran.

Komparace nacismu a komunismu se v minulosti, zejména v době studené války, často používaly k ospravedlnění různých politických akcí či intervencí třetí strany (zvláště USA), obrazy totality očisťovaly od vlastních vin, sloužily jako apologie „zdravé“ společnosti. Foto archiv VUF